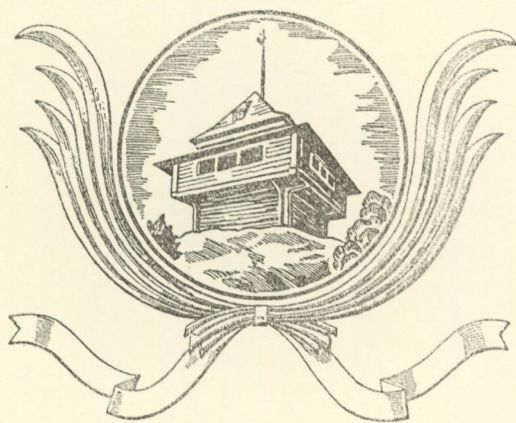




**NORDISKA MUSEETS OCH  
SKANSENS ÅRSBOK 1935**

NORDISKA MUSEETS  
OCH SKANSENS  
ÅRSBOK  
FATABUREN



1 9 3 5

Redaktion:

ANDREAS LINDBLOM · GÖSTA BERG · SIGFRID SVENSSON

---

Årsbokens omslag med motiv från stadskvarteret på Skansen är  
utfört efter fotografi av fru M. Claréus.

---

Tryckt hos  
Victor Pettersons Bokindustriaktiebolag  
Stockholm 1935

# VASATIDENS JÄRNSMIDE I VADSTENA SLOTT

*av Brynolf Hellner*

**B**land de hjälpmedel man har att tillgå, då det gäller att utreda en byggnads eller en gårdsanläggnings historia intager den fasta inredningen en viktig plats. Snickerier och smidda beslag kunna ofta lätt bestämmas till sin ålder och då sådana föremål under tidigare skeden ofta flyttats från äldre byggnader till dem som fått träda i deras ställe, kunna de ibland även lämna vissa upplysningar om en bebyggelse, som funnits före den ännu kvarvarande.

Samtidigt som man här kan ha en god hjälp, föreligger dock en källa till felaktiga slutsatser och helt naturligt måste dateringar med hjälp av sådana detaljer, framför allt då det rör sig om lätt flyttbara beslag, alltid verkställas med den största försiktighet. En förutsättning för att en datering skall kunna göras med någon större säkerhet är naturligtvis också, att dessa föremåls utveckling är klarlagd. Så är emellertid icke ännu fallet och i synnerhet då det gäller järnsmidet är upprättandet av ett schema förknippat med stora svårigheter, eftersom flera typer på olika platser kommit att fortleva långt sedan de förlorat sin ställning som modern bruksvara i landet för övrigt.

Mycket vore emellertid vunnet, om man kunde bestämma tidpunkten för de olika typernas första uppträdande i Sverige. Vägarna hit ha varit olika. Beslag och lås kunna ha importerats i färdigt skick, de kunna ha utförts i Sverige av inflyttade hantverkare eller av svenskar, som lärt i de moderna utländska verkstäderna. Vilket som varit fallet, betyder ofta icke så mycket, ty ett starkt inflytande utifrån är ofta lätt påvisbart, samtidigt

som inhemska riktningar kunna särskiljas. Dateringen av de utförda arbetena är betydligt viktigare och därvidlag äro naturligtvis de stora slottsbyggena av största betydelse, emedan de äro relativt väl kända.

Bland de av Gustav Vasa anlagda slotten hör Vadstena till de förnämsta och kan ännu trots sitt invändigt ganska ruinerade skick från den äldsta byggnadstiden uppvisa en framstående samling såväl snickerier, framför allt dörrar med dörrromfattningar, som dörrsmiden, lås och gångjärnsbeslag.

Dörrarna och som en följd därav även gångjärnen hade under 1400-talets senaste del undergått en betydelsefull teknisk omdaning. Medeltidsdörren bestod av vertikalt ställda bräder, sammanhållna på baksidan av två träreglar, och gångjärnsbeslagen, vilka i form av band sträckte sig över hela dörrrens bredd fingo även hjälpa till med att hålla bräderna tillsammans. Dessa blevo fixerade på ett bestämt avstånd från varandra, och då virket torkade ihop uppstodo därför sprickor i fogarna. Renässansdörren bestod av fyllningar, som med en viss rörelsefrihet voro inpassade i sammanhållande ramstycken. Härigenom slapp man sprickbildningen men i stället var förfaringsättet dyrbarare än det gamla och dörrrens styrka minskades. Dörrar med regler användas därför alltjämt till portar, ytterdörrar och för enklare ändamål, såsom till skåp och dylikt.

I Vadstena förekommer den tidigaste typen av renässansdörren, som har två utanpåliggande ungefär lika stora fyllningar, bild 1. En följd av denna konstruktion var att gångjärnen icke längre fingo dragas ut över dörren som ett band utan måste inskränka sig till ramstycket. I stället delade man beslaget och lät det i två eleganta S-former böja sig uppåt och nedåt. Som ett medgivande åt den gamla traditionen, att gångjärnen skulle vara utdragna på längden, anbringade man på de äldsta en tunga i delningspunkten. Vanligen är tungan hetsad fast och saknar all konstruktiv funktion.

En blick på de här avbildade beslagen från Vadstena övertygar om att stor vikt lades på den dekorativa utformningen. Framför allt eftersträvades en livlig silhuettverkan, ursprung-

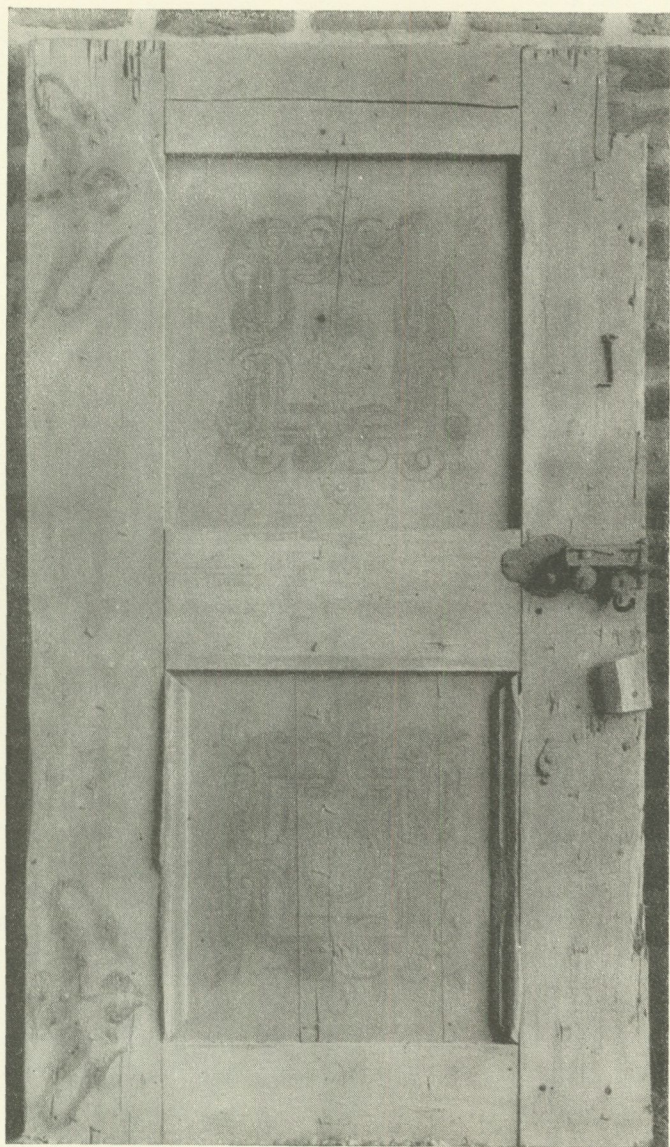


Bild 1. Dörr med två fyllningar, bemålade med nästan utplånade tidiga vasatidsornament.

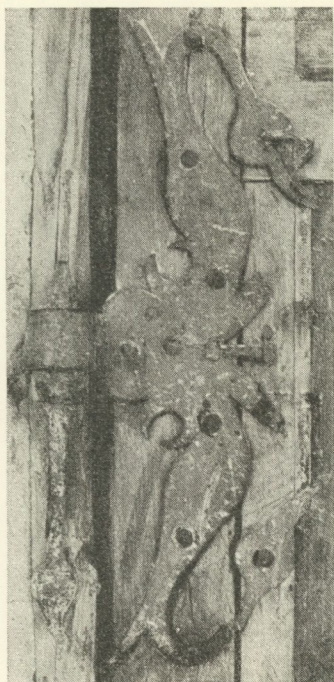


Bild 2. Gångjärn på intarsiadörren i kyrksalen, målat i blekrött.

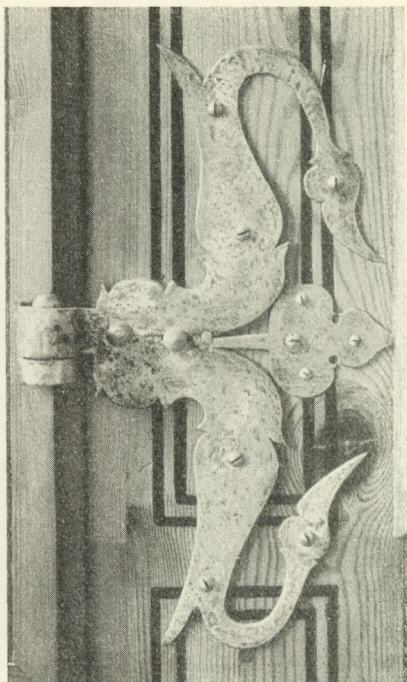


Bild 3. Gångjärn i landsarkivets lokaler, rentvättat år 1899.

ligen understruken genom målning. I ett fall är den ursprungliga färgen fortfarande bevarad, nämligen på gångjärnen till en med intarsia rikt inlagd dörr i slottskyrkan, bild 2. De liksom dörren i övrigt tyvärr starkt skadade beslagen bära nämligen spår av en ljusröd bemålning av mycket god verkan på den i många träslag inlagda dörren. I slottet för övrigt ha emellertid dörrbeslagen antingen flyttats till den avdelning, som uppläts till Vadstena landsarkiv, då detta 1899 inreddes, och därvid målats svarta eller rentvättats eller ha de med tiden helt överdragits med rost och på så sätt fullständigt förlorat den ursprungliga ytbehandlingen.

Beslagens form är som synes av bilderna rikt varierad, liksom

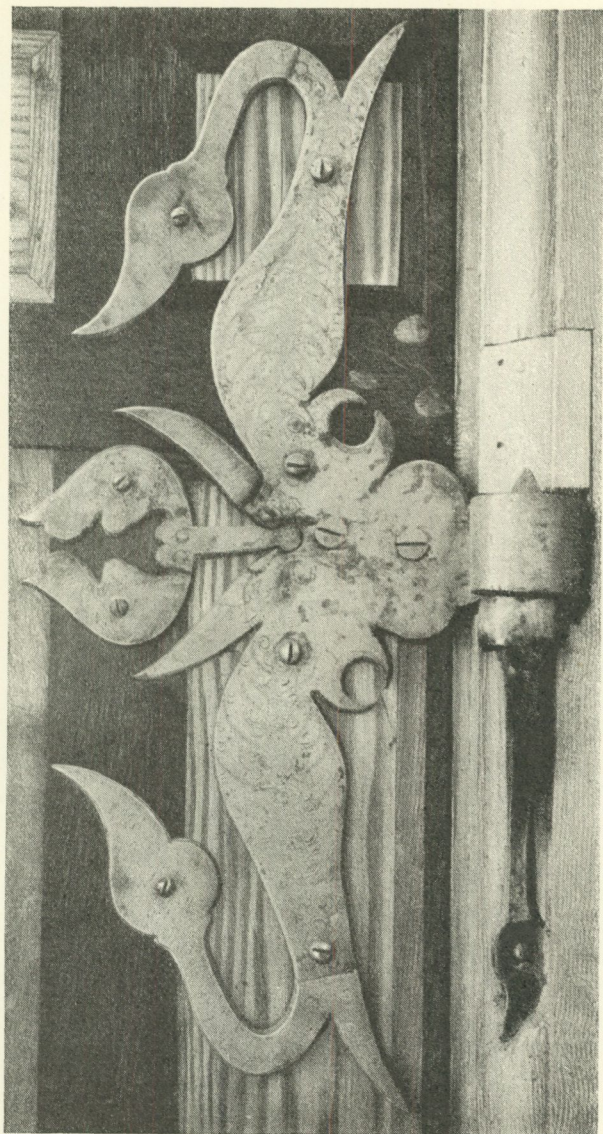


Bild 4. Gångjärn med punsad akantusornering, rentvättat och starkt restaurerat men på ursprunglig plats i de gamla kungagemaken.

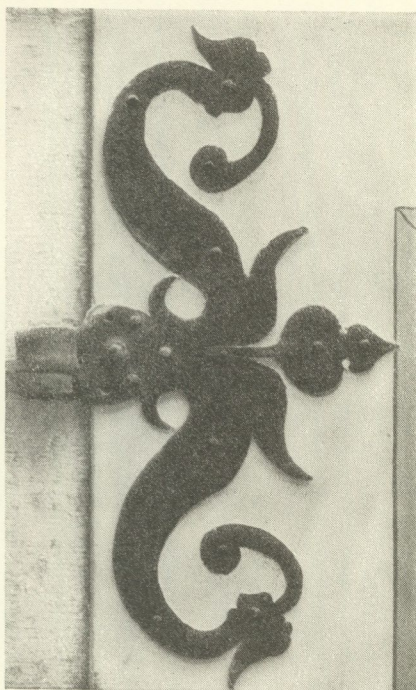


Bild 5. Gångjärn med människliga ansikten. Beslaget är sedan 1899 svartmålat.

även utförandet är mycket ojämnt, beroende på att de tillkommit under en ganska lång tidsrymd och tillverkats av olika smeder. Ett gemensamt drag är emellertid den rörliga konturen. Vingarna äro utdragna och böjda i en båge liksom halsen på en svan i anfallsställning. Halsens avslutning påminner ytligt om ett fågelhuvud. Tungan, som är typisk för dessa beslag, har varierats på olika sätt. Ibland har den formen av en tulpan med flikiga kronblad och skarpspetsiga raka stödblad, ibland har den blivit ett treklöverblad, någon gång ett enkelt löv. Uddiga ansatser till blad sticka här och var ut från vingarnas kontur och kontrasten mellan breda blad och smala stänglar är verkningsfullt använd. Häri skiljer sig 1500-talsbeslaget från 1600-talets med dess jämntjocka, mjukt rullade spiraler. Liksom många andra områden av konsthantverk under 1500-talet, visar smidet

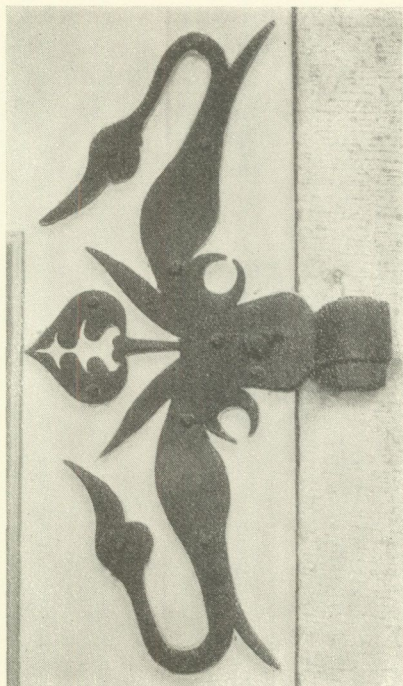


Bild 6. Gångjärn i arkivlokaler, svartmålat.

en bestämd motvilja mot allt för runda former. Vingarna äro strama i formen, nästan raka, böjningarna äro tvära, bladen skarpvinkliga och vassa.

Ett par av beslagen har fått avslutningen utformad till ett mänskligt anlete med utsträckt tunga, bild 5, och i ett annat fall avser den möjligen att vara ett huvud av den typ med spetsig näsa, utstående krage och toppig huvudbonad, som är välkänd från smidet i Sverige omkring 1600. I övrigt saknas sådana detaljer i Vadstena. Likaledes saknas på beslagen den punsade innerteckning, som sedermera blir så vanlig. Endast ett par har en inre ytornering, nämligen de båda starkt restaurerade, delvis förnyade dörrbeslagen, som uppbära den likaledes hårt restaurerade intarsiadörren i de gamla kungagemaken en trappa upp i östra stenhuset (landsarkivets nuvarande lokaler). På



Bild 7. Gångjärn med scharnér, har ursprungligen sannolikt suttit på en skåpdörr.

de ursprungliga delarna av dessa beslag finns en med puns utförd, ganska tunn ornering i form av akantusbladverk. Denna dörr har sitt stora intresse också därför att den sitter på ursprunglig plats i den av Gustav Vasa inredda borgen. Den är nämligen synlig på ett fotografi taget före 1899 (Svensk arkitektur III, sid. 12). Övriga beslag i denna del av slottet äro tyvärr flyttade från de gamla dörrarna och uppsatta på plåtdörrar från ominredningen, varför det nu är ganska vanskligt att våga en gissning rörande deras ursprungliga placering. Denna osäkerhet är särskilt oläglig därför att i våningen två trappor upp, där den bekanta rikssalen med kungabilderna är belägen, finnas några mindre rikt utformade beslagstyper, som ganska mycket skilja sig från det stora flertalet. Där finns exempel på helt enkla beslag med endast de båda S-formade vingarna utan någon dekorering för övrigt.

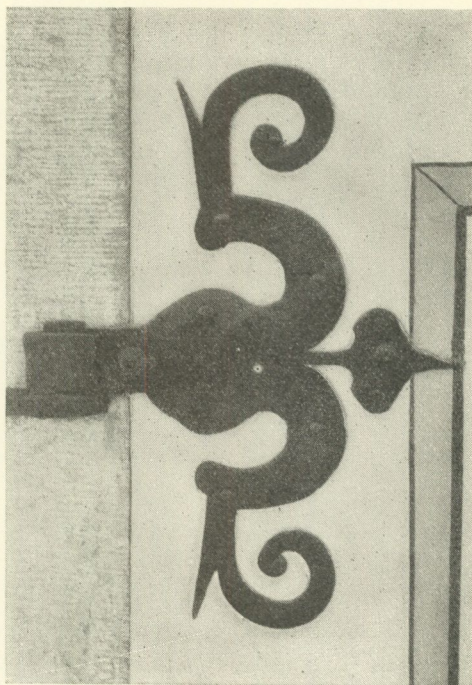


Bild 8. Gångjärnsbeslag  
av tjurhornstyp.

Bild 8 visar ett annat sådant relativt enkelt gångjärn, som emellertid är mera typbetonat och oftare förekommer under senare tid än de övriga formerna. Sannolikt ha väl dessa mindre påkostade gångjärn ursprungligen varit avsedda för någon enklare placering och troligen är åtminstone det avbildade även senare tillkommet. Det kraftfulla utförandet, den karakteristiska tungan och det stora formatet, höjden är mellan 40—47 cm, knyta dem emellertid samman med de andra.

Två gångjärn på en fragmentarisk dörr i västra ingången till kyrkan avvika från de övriga därigenom att de ha scharnér. Höjden är endast 26 cm och utformningen mer småskuren än på de andra. En förklaring till olikheterna kan vara att de ursprungligen utförts för en skåpdörr och senare flyttats till sin nuvarande plats.

Vadstenasmedena tillhöra av allt att döma andra hälften av 1500-talet. Redan år 1545 var en smedja verksam på slottet med icke mindre än 6 städ av olika slag och 1552 nämnas i räkenskaperna både klensmedja och grovsmedja, båda med stora och rikhaltiga uppsatser av verktyg. I början utfördes framför allt grövre arbeten, verktyg, ankarjärn och dylikt men så småningom börjar inredningsföremål, spjäll, beslag och lås bli allt vanligare.

På 1550-talet ägde i samband med den övriga inredningen stora smidesarbeten rum. År 1554 utfördes sålunda utom allehanda grovsmide till bygget, som alltjämt pågick, fönsterbeslag, fönstergaller och dörrjärn i så stort antal, att man har anledning antaga, att den huvudsakliga delen av smidet utfördes vid denna tid. Inredningsarbetena pågingo emellertid ända till 1620. Då äro emellertid helt andra ideal rådande och det är knappast troligt att ens de båda senaste typerna, bild 7 och 8, äro utförda efter år 1600.

Smedernas namn äro övervägande svenska, Matts, Peder slottssmed, Oluff, Arfwed, Måns stålboogasmed, Johan klensmed m. fl. Utom de smeder som direkt hörde till slottets personal anlätades även stadens hantverkare vid upprepade tillfällen. Man har alltså all anledning att antaga att det mesta av arbetet utfördes av svenska smeder. År 1556 nämnes emellertid Thomas Holst stalmester, ett namn som vid denna tid bör tillhöra en tysk och direkt ger en antydning om, var de närmaste förebilderna till de svenska arbetena äro att söka. Tyskland, framför allt Syd-tyskland, är också det under 1500-talet ledande landet inom smidet, och där utbildades de nya stilarna. Redan under 1500-talets andra fjärdedel utfördes i Nürnberg, Augsburg och Ulm arbeten av samma art som det här är fråga om, ehuru rikare, med användande av drivning och punsning i stor utsträckning och med dekoration i form av plastiska blad och mänskliga anleten i rätt nära anslutning till de vid denna tid verksamma mönsterstickarna (H. Lüer och M. Creutz, *Geschichte der Metallkunst*, sid. 182).

Liksom gångjärnen förfärdigades även de vanligast förekommande låsen, vilka i räkenskaperna kallas smällelås, till

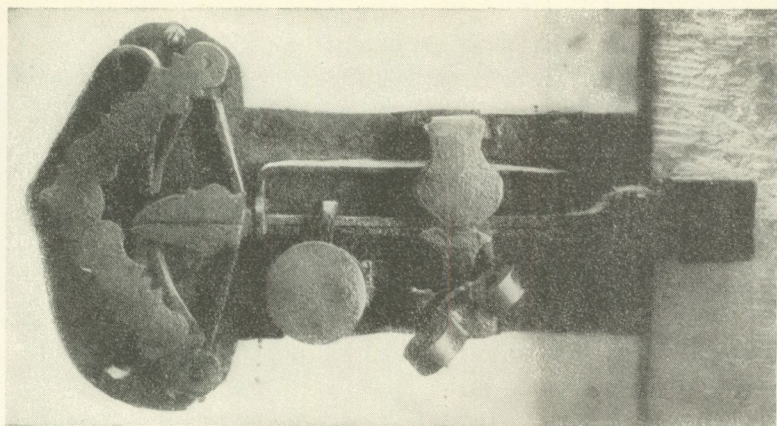


Bild 9. Dubbelt smällelås. De båda kolvarna hållas framskjutna av två symmetriska bakfjädrar. Låset öppnas från den synliga sidan med vred; från den andra med nyckel och handtag.

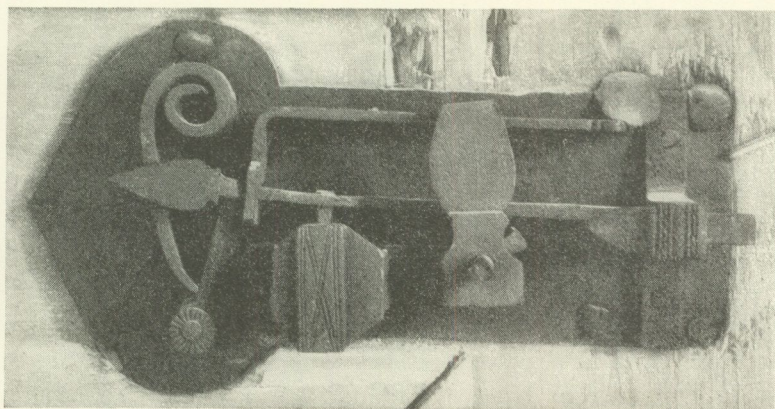


Bild 10. Enkelt smällelås. Vredet på den synliga sidan är nu bortbrutet, från andra sidan öppnas låset med nyckel. Orneringen är på båda låsen utförd med mejsel och puns. Täckplåtarnas profiler äro filade.

största delen i Vadstena, på slottet eller i staden. Namnet kommer av att låset liksom ett modernt patentlås smäller igen, då dörren stänges. Kolven är nämligen avfasad och skjutes ut av en fjäder baktill. Kolvarnas antal är på låsen i Vadstena en eller två. Utom dubbla och enkla smällelås omtalas i räkenskaperna hengelås, utanlås och Nörenbergslås. De senare äro köpta i Vadstena och Stockholm, alltså icke tillverkade på slottet. Om de äro importerade från Nürnberg eller namnet endast är att betrakta som en beteckning för en viss typ, har jag icke kunnat avgöra. I varje fall kunna de tagas som belägg för ett inflytande från Nürnberg vid denna tid. Hur Nörenbergslåsen ha sett ut vet man icke, men de synas ha använts till ytterdörrar och få väl därför antagas ha varit särskilt stabilt konstruerade, möjligen ha de varit slutna. De bevarade Vadstenalåsen äro öppna, det vill säga mekanismen är icke dold av en skyddande plåt. Orneringen är enkel och elegant, utförd med mejsel, puns och fil, verktyg som äro rikt representerade i smedjorna vid slottet.

Följderna av det livliga umgänget mellan stadens smeder och slottets måste helt naturligt bli märkbara. I Vadstena utbildades en skola, vars verksamhet kan spåras även i omgivningen. På Per Brahe d. y:s Västana finns sålunda från 1630-talet en hel serie beslag av denna typ och samma sorter återfinnas även i det 1652 anlagda Gränna. Naturligtvis ha formerna ändrats betydligt under den långa mellantiden och vissa av de senare beslagen äro att betrakta som blandformer mellan 1500-talstyper och 1600-talstyper, exempelvis bild 12 med dess till en ram utbildade tunga.

Så stor spridning som senare beslagstyper synes emellertid 1500-talsbeslaget aldrig ha fått. Delvis kan bristen på bevarade exemplar naturligtvis vara en följd av att det mesta materialet från 1500-talet och 1600-talets början förstörts. Men förklaringen ligger nog till stor del också däri, att dessa typer redan voro ersatta av eller snarare ombildade till andra, då den stora byggnadsverksamheten i städerna och på herresätena under 1600-talet kom igång, och att de därför aldrig fingo den vida utbredning som 1600-talets speciella typer fått. Endast den på

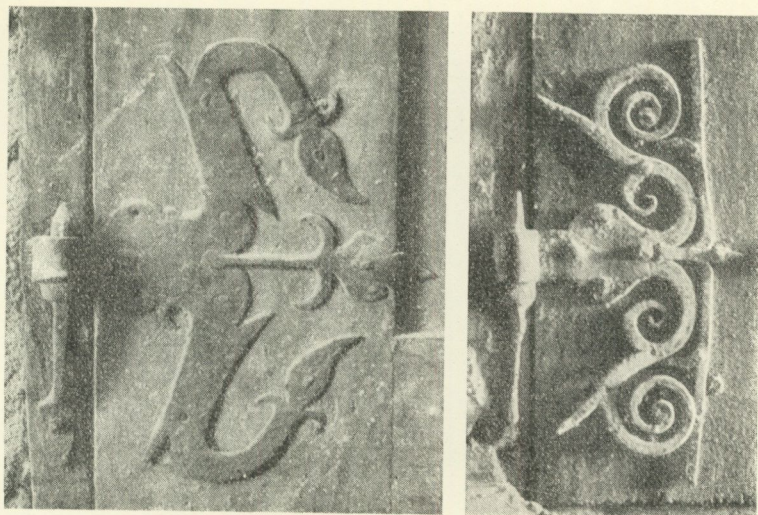


Bild 11—12. Gångjärn från Västana. Sena utvecklingsformer av beslagstyperna i Vadstena. 1630-talet.

bild 8 avbildade typen, som av Sigurd Erixon kallats »tjurhornsbeslaget» (Sveden, sid. 45), spreds under 1600-talet över större delen av landet, varvid dock de senare 1600-talsbeslagen sakna den för 1500-talet typiska tungan.

Av smidena på Vadstena kom emellertid smälleläset att intaga en särställning genom sin stora och långvariga popularitet. Det har nämligen blivit en av de mest använda låstyperna i vårt land långt fram i tiden både som dörrlås och kanske framför allt som skåplås. Förklaringen härtill är naturligtvis den enkla och ändamålsenliga konstruktionen, som tillät det att med framgång upptaga konkurrensen med senare mer svårkonstruerade och dyrbara låstyper. Emellertid är det ganska märkligt att finna, hur t. ex. på en herrgård av Svedens storlek och betydelse finnas lås tillkomna under senare hälften av 1600-talet, som nära nog i detalj överensstämmer med de 100 år äldre på Vadstena slott (Sveden, bild 68—70 och 92). Som exempel på vanskligheten att upprätta daterbara utvecklingsserier, då det gäller smide, kan

detta vara ett gott exempel. I synnerhet de enklaste, mest ändamålsenliga typerna finnas oförändrade under långa tidsrymder. Betydligt kortare liv få de praktfulla stilbetonade skapelserna, vilka också i allmänhet kunna dateras ganska bra. Framför allt orneringen genomlöper en ständig utveckling, svårare att utskilja inom det provinsiella hantverket men även där fullt skönjbar.